

Alina AWRAMIUK-GODUN

Uniwersytet Warszawski
Wdział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: alina.awramiuk@uw.edu.pl

**ROZMIESZCZENIE OBIEKTÓW SAKRALNYCH JAKO
KRYTERIUM WYZNACZANIA ZASIĘGU KRAJOBRAZU
POGRANICZA KULTUROWEGO**

**LOCATION OF SACRAL OBJECTS AS A CRITERION TO DETERMINE
THE RANGE OF LANDSCAPE OF CULTURAL BORDERLAND**

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy pogranicza, obiekty sakralne, metoda wieloboków Thiessena, północno-wschodnia Polska i zachodnia Białoruś

Key words: *cultural landscape of borderlands, sacral objects, method of Thiessen polygons, the north-eastern Poland and western Belarus*

Streszczenie

Północno-wschodnia Polska jest określana mianem pogranicza religijnego, gdyż obszar ten kształtował się pod wpływem oddziaływania dwóch wielkich tradycji chrześcijańskich: zachodniej (łacińskiej) i wschodniej (bizantyjsko-ruskiej). W artykule przedstawiono wyniki badań, których celem było określenie zasięgu strefy przenikania kulturowego na podstawie analizy natężenia występowania obiektów sakralnych na terenie północno-wschodniej Polski i zachodniej Białorusi. W badaniu wykorzystano metodę wieloboków Thiessena (diagram Voronoi) oraz narzędzia geoinformacyjne (GIS) i geostatystyczne. W efekcie uzyskano mapy intensywności obiektów sakralnych (świątyń rzymskokatolickich i prawosławnych) oraz dwubiegunową mapę przenikania kulturowego, które pozwoliły określić zasięg krajobrazu kulturowego pogranicza.

Abstract

The north-eastern Poland is described as a religious borderland and has been formed as a result of the interaction of two great religious and cultural traditions: the Western (Latin) and Eastern (Byzantine-Ruthenian, Orthodox). The paper presents results of the research which aim was to present the extent of the cultural diffusion zone on the basis of the intensity of occurrence of church buildings in north-eastern Poland and western Belarus. The study used the method of Thiessen polygons (Voronoi diagram), and geo-information (GIS) and geostatistical tools. The result is the intensity maps of sacral buildings (Roman Catholic and Orthodox churches) and a bimodal map of the cultural diffusion that helped to determine the extent of the cultural landscape of the borderland.

WPROWADZENIE

Północno-wschodnia Polska jest często określana mianem pogranicza religijnego. Obszar ten kształtował się w efekcie m.in. oddziaływania dwóch wielkich tradycji religijno-kulturowych: zachodniej (łacińskiej) i wschodniej (bizantyjsko-ruskiej, prawosławnej). Od wieków na tych terenach sąsiedowali ze sobą, kształtując charakterystyczny, wielokulturowy krajobraz, przedstawiciele kilku grup etnicznych, z których najliczniej reprezentowani są obecnie Polacy, deklarujący w większości przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego oraz potomkowie Rusinów (Białorusini, Ukraińcy, tzw. „Tutejsi”) przeważnie wyznania prawosławnego (np. Sadowski, 1995; Barwiński, 2004). W wyniku eksterminacji w czasie II wojny światowej zniknęła ludność żydowska, a zmiany demograficzne i migracje przyczyniły się do zmniejszenia liczebności ludności tatarskiej wyznającej islam. Najbardziej widocznym przejawem wielokulturowości tych terenów jest obecność w krajobrazie symboli religijnych. Miejsca kultu religijnego, w postaci świątyń, klasztorów, kapliczek, krzyży, cmentarzy, wznoszone przez przedstawicieli różnych religii i wyznań tworzą charakterystyczny typ krajobrazu pogranicza¹.

O pograniczach kulturowych, w tym obejmujących wschodnie obszary Polski, powstało wiele prac. Podejmowane są w nich różne problemy badawcze, m.in. dotyczące tożsamości mieszkańców pogranicza, relacji i kontaktów międzykulturowych, przenikania tradycji, zwyczajów, a także kształtowania się charakterystycznego krajobrazu kulturowego. Odrębnością kulturową krajobrazu wiejskiego południowo-wschodniego Podlasia zajmowała się m.in. J. Plit (2009), a sferą sakralną krajobrazu pogranicza np. G. Holly (2008), M. Flaga (2010). Interesującym tematem badawczym jest kwestia zasięgu wpływów kulturowych na pograniczu oraz przebiegu strefy przejściowej. Kształtowaniem się granic związanych z rozwojem osadnictwa polskiego i ruskiego na terenie północno-wschodniej Polski zajmowała się wielu historyków m.in. J. Wiśniewski (1964, 1977). Natomiast geograf P. Eberhardt (2004) analizował przebieg granicy między cywilizacjami (kręgami kulturowymi) Europy, których podział bazuje na odrębności religijnej (wyznaniowej).

Dotychczasowe opracowania dotyczące krajobrazów kulturowych pograniczy miały charakter monograficzny. Stosowane były w nich głównie metody opisowe, oparte na źródłach historycznych, z elementami inwentaryzacji wybranych elementów krajobrazu, np. obiektów sakralnych, wzbogacone w mapy, prezentujące rozmieszczenie analizowanych obiektów (np. Holly, 2008; Plit, 2009; Flaga, 2010).

Wydaje się, że badania krajobrazów kulturowych wymagają zastosowania bardziej zaawansowanych i sformalizowanych metod badawczych, które umożliwiłyby przeprowadzenie zobiektywizowanej analizy, np. w zakresie delimitacji granic typów krajobrazu (por. F. Plit, 2011). W związku z powyższym pojawia się jednak szereg ważnych pytań, m.in. o metodę i narzędzia badawcze, kryteria delimitacji, tj. na podstawie których elementów, cech krajobrazu należałoby wyznaczać pogranicze?

¹ Por. F. Plit w tym tomie: 54-61.

Do tego dochodzi jeszcze jedna trudna kwestia, którą podnosi m.in. D. L. Armand (1980), słusznie stwierdzając, że wydzielając strefę przejściową, w rzeczywistości zamiast jednej nieostrej granicy musimy wyróżnić dwie równie nieostre (za F. Plit, 2008).

CEL I ZAKRES BADAŃ

Głównym celem badań było określenie zasięgu **strefy przejściowej pogranicza kulturowego** na podstawie analizy natężenia występowania wybranych elementów krajobrazu kulturowego, w tym przypadku **obiektów sakralnych**, zlokalizowanych na terenie północno-wschodniej Polski i zachodniej Białorusi. Do wyznaczenia granic strefy przejściowej, przenikania się dwóch tradycji kulturowych zastosowano metodę wieloboków Thiessena (diagram Voronoi)². Ze względu na fakt, że jest to metoda raczej mało znana w kręgu badaczy krajobrazów kulturowych, w artykule poświęcono więcej miejsca na jej omówienie.

Z uwagi na specyfikę obszaru badań oraz potrzeby niniejszego opracowania – przyjęte założenia badawcze – pogranicze kulturowe rozumiane jest jako strefa przenikania się dwóch, dominujących na badanym obszarze, **tradycji chrześcijańskich**, tj. zachodniej (rzymskokatolickiej) i wschodniej (prawosławnej). Materialnym wyrazem przenikania kulturowego jest przede wszystkim współwystępowanie (sąsiedztwo) obiektów sakralnych charakterystycznych dla wspomnianych konfesji.

W analizie uwzględniono świątynie parafialne i filialne obu wyznań. Pominięto natomiast kaplice (np. cmentarne, znajdujące się w domach parafialnych, szkołach, szpitalach) oraz obiekty małej architektury sakralnej, tj. kapliczki i krzyże przydrożne.

OBSZAR BADAŃ

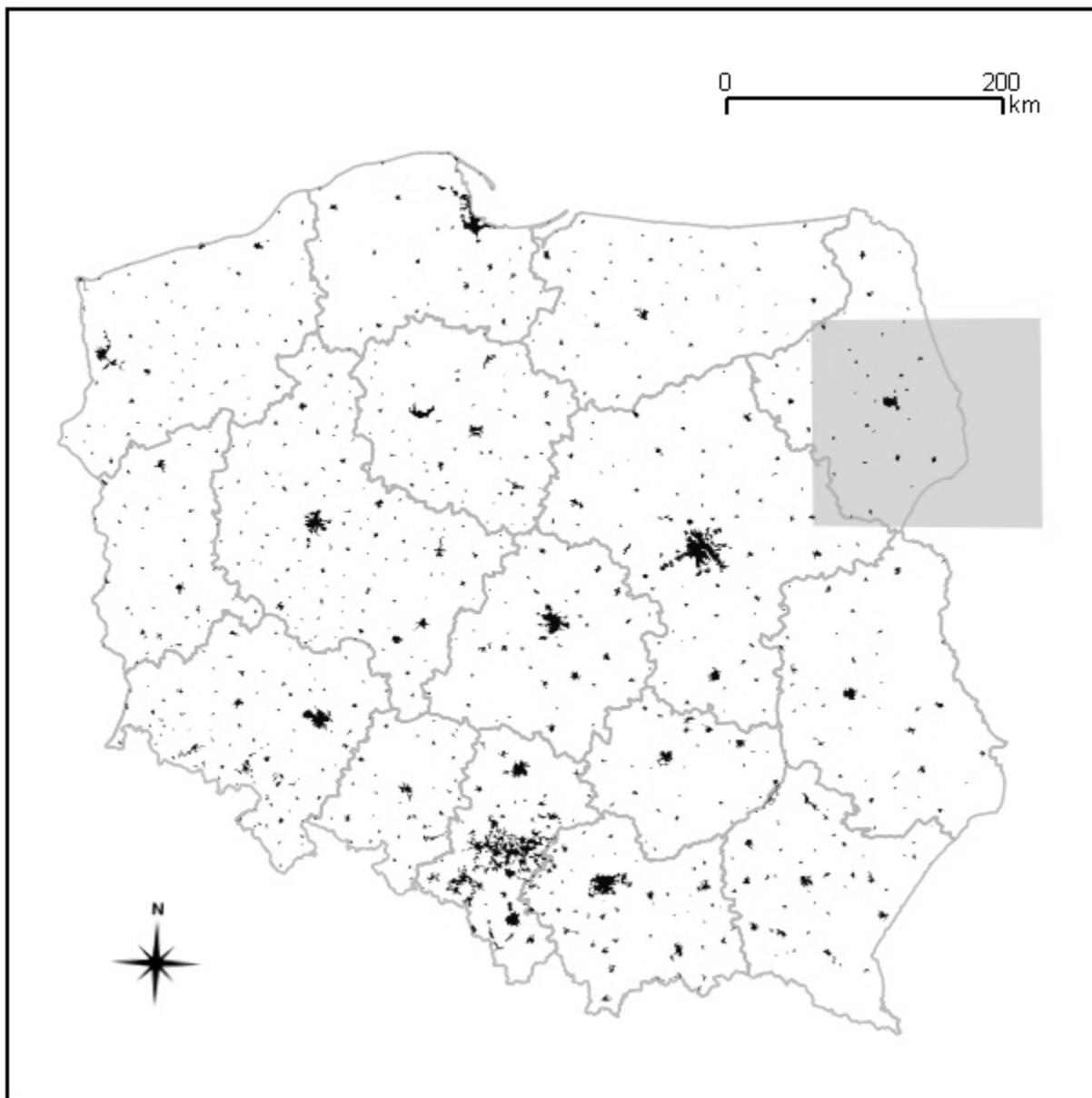
Do celów analizy, wyznaczono poligon badawczy (ryc. 1), obejmujący północno-wschodnią część Polski (znaczna część województwa podlaskiego) oraz zachodnią Białoruś (obwody grodzieński i brzeski), w obrębie którego prowadzono analizę zagęszczenia obiektów sakralnych. Granice obszaru (poligonu) badań przyjęto odwołując się do własnych doświadczeń i obserwacji autorki oraz studiów literatury, dotyczącej kształtowania się osadnictwa na analizowanym pograniczu.

W obrębie obszaru badań przebiega granice państwowa (polsko-białoruska) oraz granice jednostek terytorialnych (diecezji) Kościoła rzymskokatolickiego i prawosławnego. Po stronie polskiej obszar przecinają granice 4 diecezji Kościoła rzymskokatolickiego (białostockiej, ełckiej, drohiczyńskiej i łomżyńskiej) i 2 Kościoła prawosławnego (warszawsko-bielskiej i białostocko-gdańskiej). Po stronie białoruskiej

² Wieloboki Thiessena wykorzystywane są m.in. w hydrologii do określania przestrzennego zróżnicowania wielkości opadów w zlewni, używana jest tam nazwa „wieloboki równomiernego zadeszczenia” (Bajkiewicz-Grabowska i in., 1993).

w granicach obszaru badań znajdują się terytoria dwóch diecezji rzymskokatolickich (grodzieńska i pińska) oraz dwóch prawosławnych (grodzieńska i brzeska).

Przebieg obszaru badań granicą państwową stanowi jedną z najsłabszych stron analizy. Wybrana metoda badań wymaga uwzględnienia obiektów leżących w pobliżu granicy, nie można badać pogranicza kulturowego katolicko-prawosławnego bez uwzględnienia obiektów leżących na Białorusi. Z drugiej jednak strony, mamy do czynienia z dwoma bardzo trudno porównywalnymi zbiorami danych (o ile w ogóle porównywalnymi), gdyż sieć świątyń na Białorusi odbudowuje się bardzo powoli i walcząc z wieloma przeciwnościami.



Ryc. 1. Obszar badań.

Źródło: opracowanie własne. Opracowanie techniczne Bartłomiej Iwańczak.

Fig. 1. The study area.

Source: own elaboration. Technical elaboration Bartłomiej Iwańczak.

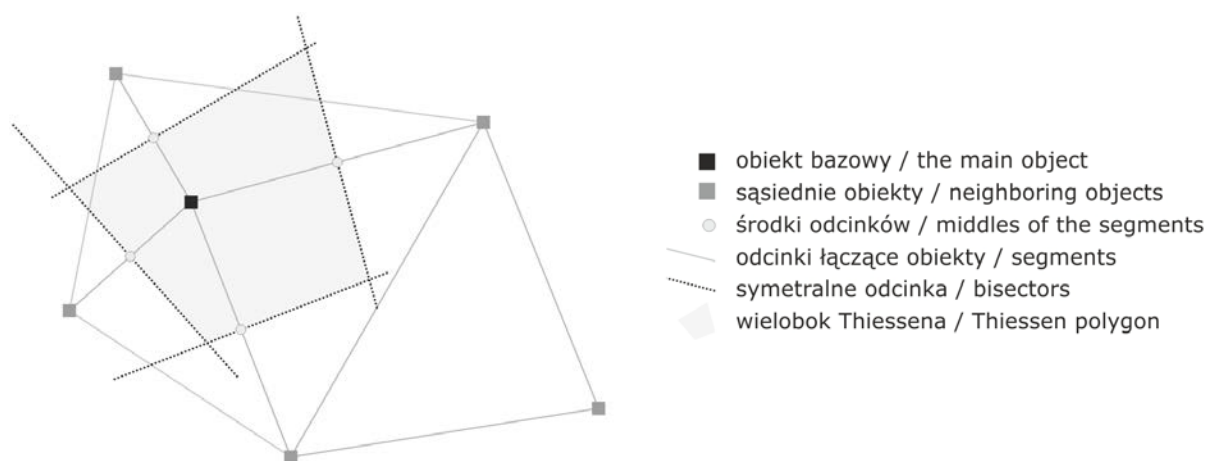
METODA BADAWCZA

Do zobrazowania zagęszczenia obiektów sakralnych w analizie wykorzystano wieloboki Thiessena³. Matematycznie jest to graf prosty, a jego konstrukcja polega na wyznaczeniu symetralnych odcinków łączących obiekty (ryc. 2). W kontekście prowadzonych badań, nowatorski jest sposób traktowania powierzchni wieloboków Thiessena, jako miary gęstości obiektów, które one reprezentują. Odmienność polega na tym, że:

1) gęstość jest przedstawiona w sposób obszarowy, a nie punktowy jak w przypadku kropkowej mapy gęstości zaludnienia,

2) nie korzysta się z regionów (jednostek administracyjnych) narzuconych odgórnie, jak w przypadku kartogramu.

Tym samym wieloboki Thiessena wskazują obszar reprezentatywny, obliczony jedynie na podstawie własności punktu i jego sąsiedztwa.



Ryc. 2. Konstrukcja wieloboku Thiessena.

Źródło: opracowanie własne. Opracowanie techniczne Bartłomiej Iwańczak.

Fig. 2. Construction of the Thiessen polygon.

Source: own elaboration. Technical elaboration Bartłomiej Iwańczak.

Wykorzystana w badaniach algebra map rastrowych pozwala na wykonywanie operacji arytmetycznych na wartościach pikseli, które są sobie odpowiadające. To działanie umożliwiło opracowanie mapy różnicowej zagęszczenia obiektów należących do dwóch zbiorów (świętyń rzymskokatolickich i prawosławnych).

³ Definiuje się go jako „wielobok, który otacza jeden z punktów [zbioru] na płaszczyźnie w taki sposób, że obejmuje wszystkie położenia bezpośrednie, które są bliższe temu punktowi niż dowolnemu innemu punktowi z tego zbioru” (Polski Komitet Normalizacyjny, 2010).

W badaniu zastosowano narzędzia geoinformacyjne (GIS) oraz geostatystyczne⁴. Pierwszym etapem analizy było określenie współrzędnych geograficznych każdego obiektu i utworzenie mapy punktowej świątyń⁵.

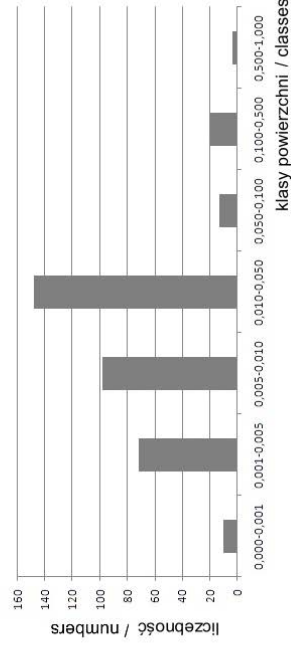
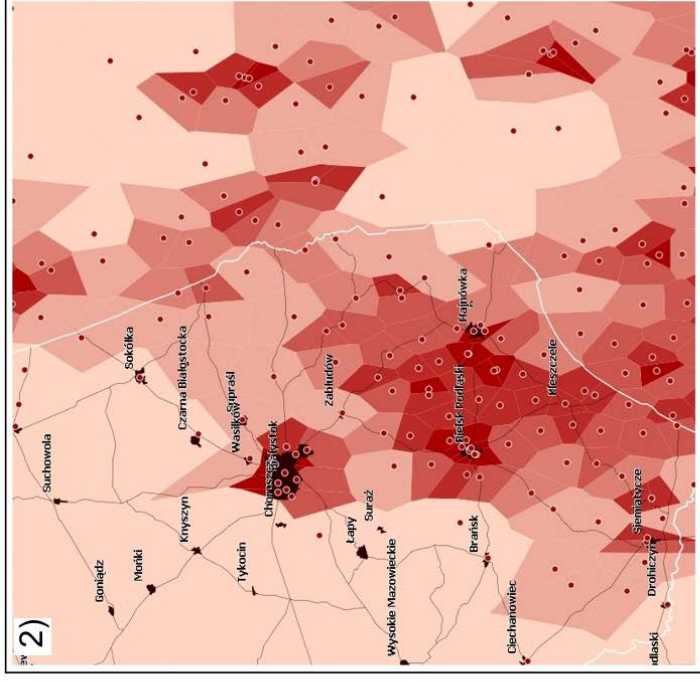
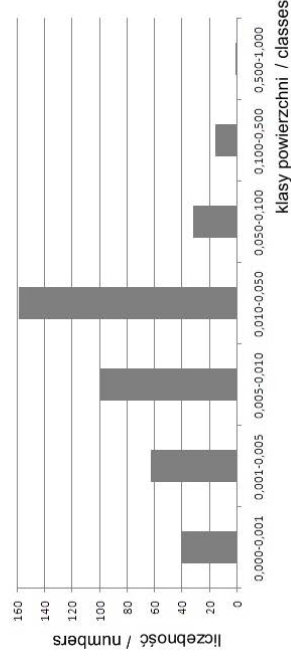
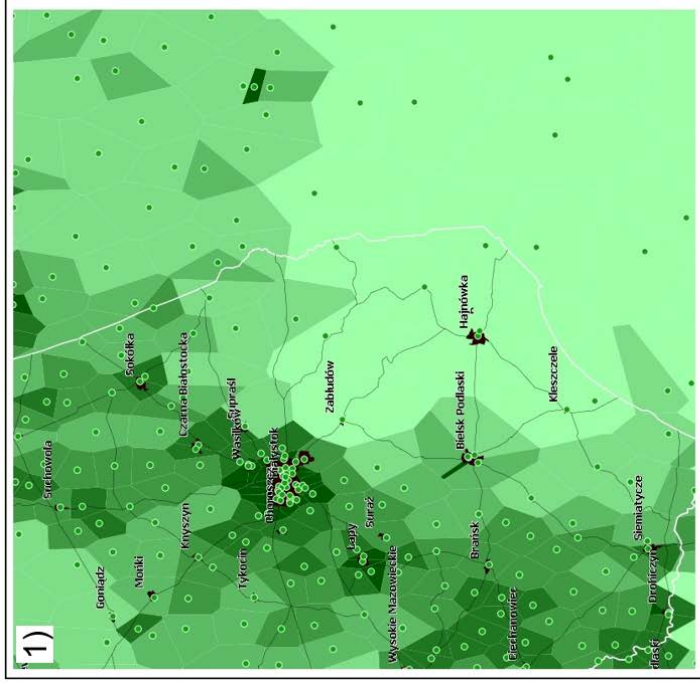
Drugim etapem było wyznaczenie wieloboku Thiessena dla każdego obiektu. Stworzono dwie mapy wieloboków Thiessena, osobno dla świątyń rzymskokatolickich i dla świątyń prawosławnych (ryc. 3). Następnie, dokonano klasyfikacji powierzchni wieloboków metodą kwantylową, wydzielając sześć klas. Na prezentowanych mapach największe nasycenie barwą mają obszary [wieloboki] o najmniejszej powierzchni (czyli największej gęstości świątyń). Mapy te określają zasięg i intensywność wpływów kulturowych wyznania rzymskokatolickiego i prawosławnego.

Trzeci etap badań obejmował wyznaczenie obszaru pogranicza kulturowego. Wykorzystano do tego rastrową algebrę map, za pomocą której zmieniono znak wartości na mapie świątyń rzymskokatolickich i prawosławnych, a następnie dodano mapy do siebie. Na utworzonej w ten sposób dwubiegunowej mapie przenikania kulturowego⁶ (ryc. 4) wartości zmieniają się w sposób liniowy, przy czym wartość maksymalną ujemną oznaczono kolorem zielonym, wartość maksymalną dodatnią kolorem czerwonym, a wartość zerowa ma kolor biały. Wysoki stopień nasycenia barwą oznacza, że świątynie danego wyznania leżą tam znacznie bliżej siebie, niż świątynie wyznania drugiego. W przejściowej strefie pogranicza nasycenie barwą jest niewielkie. Zatem, jeżeli intensywność wpływu jednego wyznania rośnie, to można założyć, że prawdopodobieństwo występowania na tym obszarze krajobrazu pogranicza maleje. Natomiast pas o barwie białej wskazywałby na występowanie idealnej strefy krajobrazu pogranicza. W rzeczywistości strefa przejściowa jest mniej lub bardziej nasycona zielenią lub czerwienią. Zatem, w tym kontekście, można mówić o prawdopodobieństwie występowania krajobrazu pogranicza.

⁴ Skorzystano z darmowej aplikacji Quantum GIS, która pozwala na wykonanie analiz rastrowych i wektorowych.

⁵ Wykorzystano oficjalne informacje publikowane przez Kościół rzymskokatolicki i prawosławny w Polsce i na Białorusi, na stronach diecezji, w materiałach informacyjnych, w których zamieszczone są wykazy parafii (np. *Kalendarzu prawosławnym 2012*). Wykaz materiałów internetowych i piśmiennych umieszczono w źródłach danych.

⁶ W istocie jest to jedna z form mapy różnic klas, często spotykanych w geografii.



Ryc. 3. Mapy intensywności obiektów sakralnych 1) rzymskokatolickich i 2) prawosławnych wraz z histogramami wartości powierzchni. *Źródło: opracowanie własne. Opracowanie techniczne Bartłomiej Iwaniczak.*

Fig. 3. Intensity maps of sacred objects 1) Roman Catholic churches 2) Orthodox churches. *Source: own elaboration. Technical elaboration Bartłomiej Iwaniczak.*

WYNIKI BADAŃ

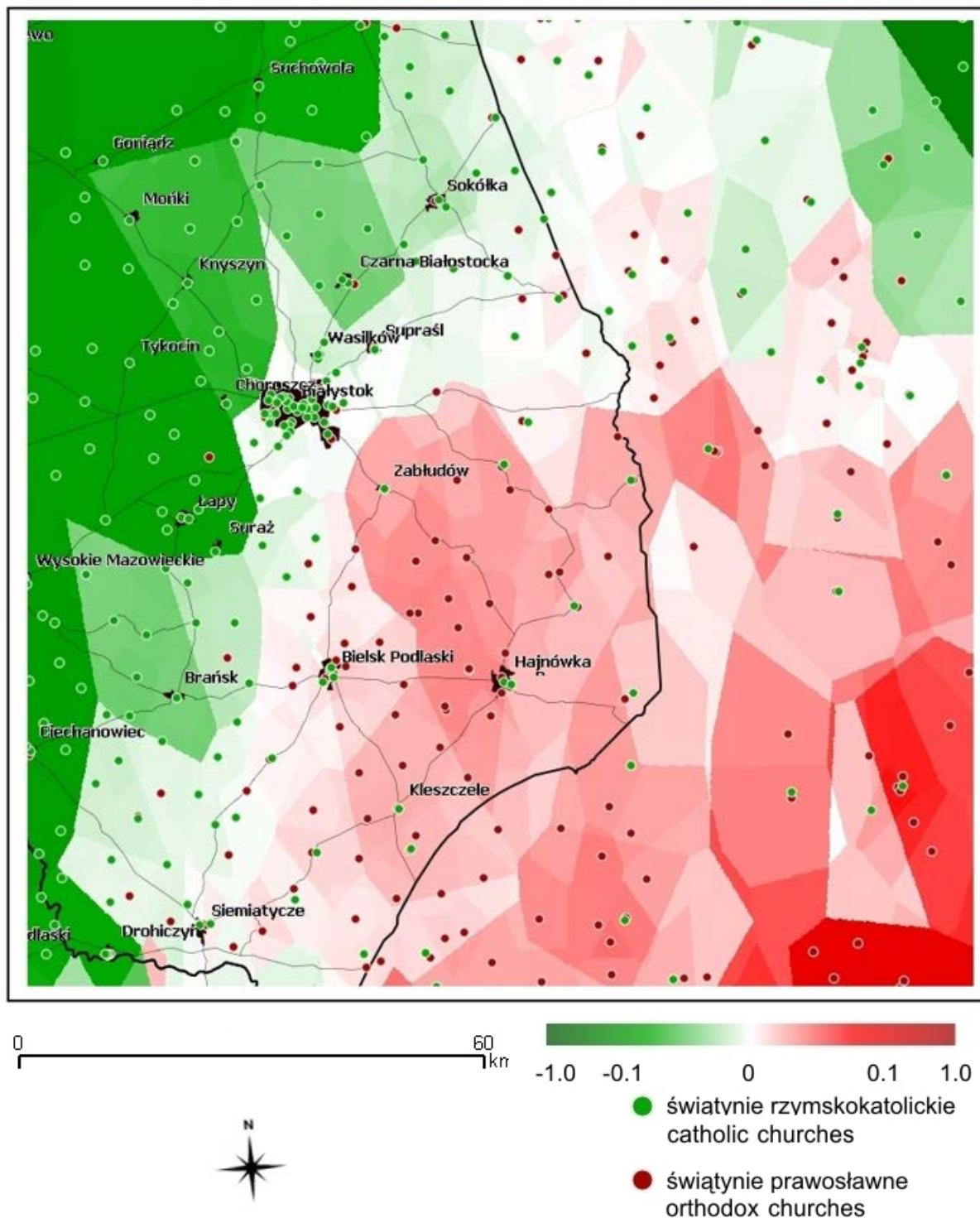
Opracowane mapy (ryc. 3.1 i 2.1) ukazują przestrzenne zróżnicowanie krajobrazu kulturowego badanego obszaru, ponadto ryc. 4 pozwala określić strefę potencjalnego przenikania kulturowego i występowania krajobrazu specyficznego dla pogranicza religijnego.

Analizując zróżnicowanie zagęszczenia świątyń rzymskokatolickich (ryc. 3.1) widzimy, że największa koncentracja tych obiektów jest w środkowo-zachodniej części obszaru badań – w obrębie Białegostoku i jego okolic. Ponadto, dość zwarty pas o dużym zagęszczeniu świątyń ciągnie się z południowego zachodu: od środkowego biegu Bugu, przez Ciechanowiec, Łapy, Białystok, Czarną Białostocką i Sokółkę, aż do granic państwa, przechodząc na tereny Grodzieńszczyzny (obwód grodzieński). Natomiast na południowy wschód od tego pasa odległości między świątyniami wzrastają. Zarysowuje się obszar o wyraźnym rozproszeniu świątyń rzymskokatolickich, obejmujący południowo-wschodnią część województwa podlaskiego oraz sąsiednie tereny Białorusi. Ponadto na analizowanym fragmencie Białorusi rozmieszczenie świątyń rzymskokatolickich też nie jest jednakowe – północna część charakteryzuje się większym ich zagęszczeniem niż południowa.

Z kolejnego zestawienia (ryc. 3.2) wynika, że największe zagęszczenie świątyń prawosławnych, podobnie jak kościołów rzymskokatolickich, jest w stolicy Podlasia – Białymstoku. We wschodniej części województwa podlaskiego zarysowuje się też zwarty obszar o dużym nasyceniu świątyń prawosławnych. Jego zasięg obejmuje południowe krańce Puszczy Knyszyńskiej (na wschód od Białegostoku), Bielsk Podlaski i Hajnówkę oraz okolice Kleszczel i tereny przygraniczne obwodu brzeskiego. Zagęszczenie świątyń wyraźnie pokrywa się ze strukturą wyznaniową ludności. W większości gmin południowego Podlasia wyznawcy prawosławia stanowią ponad 50% mieszkańców (Barwiński, 2004). Na zachód od tego pasa rozmieszczenie świątyń prawosławnych stopniowo staje się coraz bardziej rozproszone. Natomiast po wschodniej stronie granicy polsko-białoruskiej widoczne są dwa, wyraźne obszary o niewielkim zagęszczeniu świątyń prawosławnych. Pierwszy, zlokalizowany w środkowej części obszaru badań, wiąże się z niewielkim zaludnieniem tych terenów, stanowiących rozległy kompleks leśny Puszczy Białowieskiej. Osadnictwo jest tu niewielkie, a tym samym obiekty sakralne są bardziej rozproszone. Natomiast w północno-wschodniej części obszaru badań, na terenie Grodzieńszczyzny oraz dalej w kierunku granicy białorusko-litewskiej, słabnie wpływ Kościoła prawosławnego. Historycznie, tereny te nie były objęte osadnictwem ruskim (z którym wiąże się rozwój chrześcijaństwa wschodniego), natomiast większy wpływ miały tu tradycje polskie i litewskie.

Porównując zestawienia (ryc. 3.1 i 3.2) można również zauważyć dość duże rozproszenie obiektów sakralnych, zarówno katolickich jak i prawosławnych, w obrębie Puszczy Knyszyńskiej, rozciągającej się na wschód od Białegostoku. Ten fakt uświadamia konieczność uwzględnienia w analizach również informacji dotyczących zagospodarowania terenu badanego obszaru.

Ostatnie zestawienie (ryc. 4) pozwala określić zasięg strefy przejściowej – współwystępowania świątyń obu konfesji. Granice tego obszaru są rozmyte i trudne do precyzyjnego wyznaczenia, aczkolwiek można uchwycić miejsca, gdzie pojawiają się wyraźne zmiany w charakterze krajobrazu kulturowego.



Ryc. 4. Dwubiegunowa mapa przenikania kulturowego.
Źródło: opracowanie własne. Opracowanie techniczne Bartłomiej Iwańczak.

Fig. 4. Bimodal map of cultural diffusion.
Source: own elaboration. Technical elaboration Bartłomiej Iwańczak.

Z dwubiegunowej mapy przenikania kulturowego wynika, że strefa pogranicza rozciąga się z południowego zachodu (od okolic Drohiczyna i Siemiatycz) w kierunku północno-wschodnim, przenikając na tereny Białorusi, gdzie sytuacja zaczyna się znacznie bardziej komplikować. Obszar pogranicza nie jest jednolity pod względem zagęszczenia obiektów sakralnych, świątynie nie są jednakowo równomiernie rozmieszczone, niemniej, wydaje się reprezentować odmienny typ krajobrazu kulturowego, w porównaniu do sąsiednich terenów. Przebieg strefy przejściowej również pokazuje, że granice między chrześcijaństwem zachodnim i wschodnim nie pokrywa się ze wschodnią granicą woj. podlaskiego (granicą polsko-białoruską), jak sugeruje P. Eberhardt (2004).

PODSUMOWANIE

Zastosowana w badaniu metoda oraz narzędzia geoinformacyjne (GIS) pozwoliły na przeprowadzenie analizy zróżnicowania natężenia elementów sakralnych, charakterystycznych dla pogranicza religijnego północno-wschodniej Polski. Tym samym umożliwiło określenie zasięgu wpływów dwóch konfesji dominujących na badanym obszarze oraz wyznaczenia strefy przenikania się tradycji religijno-kulturowych.

Zaletą stosowanej metody jest to, że ma ona charakter sformalizowany, intersubiektywny, co ma szczególne znaczenie przy tak delikatnych kwestiach, jak kontakty między przedstawicielami różnych wyznań. Pozwala na wyznaczenie strefy potencjalnych kontaktów, sąsiedztwa. Możliwe są też liczne dalsze transformacje statystyczne i kartograficzne. Ale i ona ma słabe strony i nie pozwala na jednoznaczne definiowanie pogranicza. Wspomniano już, jak poważne zniekształcenia nieść może konieczność uwzględniania granicy państwowej. Inną kwestią jest efekt „pogranicza pozornego”: na terenach słabo zaludnionych, gdzie sieć świątyń jednego wyznania jest rzadka, wieloboki będą miały dużą powierzchnię i zaliczone zostaną do niskiego kwantyla. Dlatego też, nawet przy całkowitym braku świątyń drugiego wyznania, różnica kwantyli będzie znikoma. Na prezentowanej mapie widać to np. w przypadku rozległych kompleksów leśnych (Puszczy Knyszyńskiej). Mimo to, metoda wydaje się na tyle interesująca, że warto ją wykorzystać do prób wyznaczania pogranicza religijnego w innych regionach Polski, np. wzdłuż całej „ściany wschodniej”.

LITERATURA

- Armand D.L., 1980: Nauka o krajobrazie, PWN, Warszawa.
- Bajkiewicz-Grabowska E., Magnuszewski A., Mikułski Z., 1993: Hydrometria, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Barwiński M., 2004: Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Flaga M., 2010: Sanktuaria południowego Podlasia – ich historia i rola w wielowyznaniowym regionie [w:] Peregrinus Cracoviensis, z. 21: 115-134.

- Eberhardt P., 2004: Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską na kontynencie europejskim [w:] *Przegląd Geograficzny*, 76, 2: 169-188.
- Holly G., 2008: Kapliczki i krzyże przydrożne w Bieszczadach Wysokich [w:] *Peregrinus Cracoviensis*, z. 19: 147-160.
- Plit J., 2009: Tradycyjny krajobraz wiejski wschodniego Podlasia na przykładzie „krajiny otwartych okiennic” [w:] *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, (red.) Kuriat Z., *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego nr 12*, Sosnowiec: 47-57.
- Plit F., 2008: Województwo podlaskie – region pogranicza [w:] *Współczesne problemy badań geografii Polski – geografia człowieka* (red.): D. Świątek, M. Bednarek, P. Siłka, *Dokumentacja Geograficzna nr 36*: 7-14.
- Plit F., 2011: *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Polski Komitet Normalizacyjny, 2010: Norma PN-EN-ISO 19123. Informacja geograficzna – Schemat dla geometrii i funkcji pokryć.
http://e-przewodnik.gugik.gov.pl/norma_19123.htm.
- Sadowski A., 1995: *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok.
- Wiśniewski J., 1964: *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV w. do połowy XVII w.* [w:] *Acta Baltico-Slavica*, t. I: 115-135.
- Wiśniewski J., 1977: *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz różnicowanie i przemiany etniczne* [w:] *Acta Baltico-Slavica*, t. XI.

ŹRÓDŁA DANYCH WYKORZYSTANYCH W ANALIZIE

- Diecezja drohiczyńska <http://www.drohiczyn.opoka.org.pl/> (styczeń 2012).
- Diecezja białostocka <http://www.archibial.pl/> (styczeń 2012).
- Diecezja ełcka <http://diecezjaelk.pl/> (styczeń 2012).
- Diecezja łomżyńska <http://www.kuria.lomza.pl/> (styczeń 2012).
- Diecezja grodzieńska <http://catholic.by/port/dioceses/grodna/> <http://grodnensis.by/> (styczeń 2012).
- Diecezja pińska <http://catholic.by/port/dioceses/pinsk/> (styczeń 2012).
- Eparchia brzeska <http://brest.hram.by/index.html> (styczeń 2012).
- Eparchia grodzieńska <http://www.orthos.org/grodno/index.htm> (styczeń 2012).
- Kalendarz prawosławny 2012, Warszawska Metropolia Prawosławna.